

Müsteşrik Alfred Guillaume'nin Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım

A Critical Approach to the Views of Orientalist Alfred Guillame Regarding
the Location of al-Masjid al-Aqşâ

İsmail ALTUN

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları
Ana Bilim Dalı

Professor, Atatürk University, Faculty of Theology, Department of
Islamic History and Arts, Erzurum/Turkey
ismail.altun@atauni.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-4506-1435

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 31 Mayıs / May 2019

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Ağustos / August 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.572856

Atıf / Citation: Altun, İsmail. "Müsteşrik Alfred Guillaume'nin Mescid-i Aksâ'nın
Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım / A Critical Approach to the Views of
Orientalist Alfred Guillame Regarding the Location of al-Masjid al-Aqşâ". *ilted:*
ilabiyat tetkikleri dergisi / journal of ilabiyat researches 52
(Aralık / December 2019 /2): 287-309. doi: 10.29288/ilted.572856

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilabiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Dini metinlerde önemine ve faziletine vurgu yapılan ve Müslümanlar tarafından yeryüzündeki üç büyük mescitten biri olarak kabul edilen Mescid-i Aksâ'nın, Kudüs topraklarında bulunduğu hususunda kadim Sünnî kaynaklar ittifak halindedir. Şiiler hariç yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar Müslümanlar arasında Mescid-i Aksâ'nın yerine dair herhangi bir tartışma olmadığı söylenebilir. Ancak bu tarihten itibaren çeşitli gerekçelerle farklı görüşler ve iddialar ortaya atılmış, mezkûr Mescid'in Kudüs'te bulunup bulunmadığı tartışma konusu yapılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu tartışmaları başlatan ilk isim, 1953'de konuyla ilgili bir makale kaleme alan İngiliz oryantalist Alfred Guillaume olmuştur. Guillaume, makalesinde bazı gerekçeler ileri sürerek Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil Mekke yakınlarındaki Ci'râne bölgesinde olduğunu iddia etmiştir. Bilahare Türkiye'deki kimi muasır araştırmacılar da gerekçeleri kısmen farklılık arz etse de sonuç itibarıyla bu konuda Guillaume ile aynı görüşü paylaşmışlardır. Bu hususta yapılan tartışmaların ve yorumların ne derece gerçekçi olup olmadığını ortaya koymak ve sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutmak, başta İsrâ hadisesi olmak üzere bazı tarihi vak'aların doğru anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Binaenaleyh bu makalede, Guillaume'nin Mescid-i Aksâ'nın yerine dair farklı görüş ve yaklaşımları eleştirel bir bakış açısıyla ele alınarak değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Hz. Peygamber, Kudüs, Mescid-i Aksâ, Ci'râne, Alfred Guillaume.

Abstract

Al-Masjid al-Aqşâ is considered by the Muslims to be one of the three great mosques on earth. Also, its importance and merit have been mentioned and emphasized in religious texts. There is a consensus among classical Sunnî scholars that it is located in the Jerusalem region. It could be said that -excluding the Shiites-, there has been no debate among Muslims regarding the place of al-Masjid al-Aqşâ, until the second half of twentieth century. However after that, various claims have been set forth regarding its place; whether it is located in Jerusalem, based on diverse reasons. As far as we could find out, the first person to launch these debates is the British orientalist Alfred Guillaume, with his article published in 1953 regarding the issue. Based on some reasons, he alleged that al-Masjid al-Aqşâ is not located in Jerusalem, but in a region called Ci'râne (a place near Mecca). Afterwards, some contemporary researchers in Turkey shared the same idea with Guillaume, -in consequence-, despite having partially different reasons. It is of great importance to determine to what extent those debates are realistic, and also to evaluate them in a healthy manner; with a view to understanding some certain historical events in an accurate manner, especially the event of Isra. Therefore, this article investigates critically diverse views and approaches of Guillaume related to the place of al-Masjid al-Aqşâ.

Keywords: Islamic History, The Prophet Muhammad, Jerusalem, al-Masjid al-Aqşâ, Ci'râne, Alfred Guillaume.

Extended Summary

Al-Masjid al-Aqşâ is considered by the Muslims to be one of the three great mosques on earth. Also, its importance and merit have been mentioned and emphasized in religious texts. There is a consensus among classical Sunnî scholars that it is located in the Jerusalem region. It could be said that -excluding the Shiites-, there has been no debate among Muslims regarding the place of al-Masjid al-Aqşâ, until the second half of twentieth century. But after that, various claims have been set forth regarding its place; whether it is located in Jerusalem, based on diverse reasons. As far as we could find out, the first person to launch these debates is the British orientalist Alfred Guillaume, with his article published in 1953 regarding the issue. Based on some reasons, he alleged that al-Masjid al-Aqşâ is not located in Jerusalem, but at a region called Ci'râne (a place near Mecca). Reasons set forth by Guillaume regarding the issue could be outlined as follows: The phrase "al-Masjid al-Aqşâ" which was mentioned in the Quran, in the first verse of Şurah al-İsrâ has the meaning of "The Farthest Mosque". However, the third verse of Surah Al-Rum used the statement "Ednal Ard - The Nearest Place" to refer to the Palestinian lands. Thus, it would be improper to look for a mosque which was characterized to be "farthest", in a country which was described as "the nearest". "Al-Masjid al-Aqşâ" must be a mosque in the Ci'râne region which is located on the edge of the holy land of Mecca. Because, with

regard to a tradition mentioned in the books of Wâqidi (author of books of wars of the Prophet (PBUH)) and the famous historian Azraqî, there was a mosque in the name “al-Masjid al-Aqşâ” in the Cîrâne region. Therefore, on the night of Isrâ, the Prophet (PBUH) must be taken to Cîrâne region – which is near Mecca-, not to Jerusalem. Besides, historian Ibn Ishâq says that Islam had spread among Quraysh and all tribes, during the period when the event of Isrâ took place. This piece of information complies with the eighth year of Hegira calendar –when the umrah of Cîrâne was performed-, not the date before the Hegira (the holy journey of the Prophet from Mecca to Madinah). Thus, the journey of Isrâ of the Prophet (PBUH) had actually occurred on the eighth year of Hegira calendar, rather than a date before the Hegira –as it was claimed-. Guillaume tries to prove his claim based on the assertion that Tabarî –an early period author- had never mentioned Jerusalem in connection with the event of Isrâ, in his book named *Târîh* (The History). When we examine and evaluate those views and claims in a scientific and critical manner, we come up with the following conclusions: First of all, with regard to the phrase “Ednal Ard – The Nearest Place”- mentioned in the second verse of Şûrah al-Rûm- , there is no consensus on the issue that to what place it refers to; thus, no clear and definite piece of information exists regarding its reference. Therefore, it could not be considered as a healthy approach to attribute the phrase “nearest place” to Palestinian lands and to claim that any region on those lands cannot be described as “al-Åkşâ - the farthest” and thus, to claim that al-Masjid al-Aqşâ cannot be in Jerusalem. When we investigate the assertion that al-Masjid al-Aqşâ –which was mentioned in the beginning of Surah al-Isrâ- actually describes a mosque in the region of Cîrâne, depending on some traditions appearing in the the texts of Wâqidi and Azraqî, it is obvious that the aforementioned assertion arises from arbitrary and subjective interpretations, but not from scientific and objective evaluations. Because those mentioned traditions actually narrate a journey of umrah that happened in the eighth year of Hegira, not the well-known journey of Isrâ. However, there is consensus among scholars that the journey of Isrâ took place before the Hegira. Moreover, depending on our investigations, there exists no single record in our sources stating that a mosque in the name al-Masjid al-Aqşâ in the Cîrâne region had existed during the period when the event of Isrâ took place. As for the tradition of Azraqî, it is understood that the Prophet (PBUH) had put on the pilgrim’s garment in Cîrâne, and then a mosque was built on that site and this mosque was named as al-Masjid al-Aqşâ. However, it is a very well-known fact that the real al-Masjid al-Aqşâ – which was mentioned in the first verse of Şûrah al- Isrâ- was built in the era of Prophet Adam, according to historical records. Thus, it is historically impossible to establish a connection between the mosque in Cîrâne and the event of Isrâ. In brief, despite the existence of many hadiths and historical records which prove that al-Masjid al-Aqşâ is located in Jerusalem, Guillaume’s search of the mentioned mosque, not in Jerusalem, but near Mecca is not a scientific approach; which was based upon a subjective interpretation of a tradition – mentioned in the texts of Wâqidi and Azraqî- narrated by a person who never saw the Prophet (PBUH) (tabiun), and thus, which is not binding at all as an evidence according to the general opinion of the scholars. Besides, there exists no unique evidence which states that this tradition was related to the event of Isrâ. On the contrary, there is a number of evidence indicating that this said tradition has no link to the event of Isrâ. One of these evidences was narrated from Wâqidi, who is one of the historians that Guillaume used as a reference, who states the link between the event of Isrâ and Jerusalem. Despite the fact that Ibn Ishaq clearly stated that al-Masjid al-Aqşâ - where the Prophet (PBUH) had made his journey to-, was indeed the Bayt al-Maqdis in Jerusalem and also he stated that the event of Isrâ took place 16 months before the Hegira, Guillaume’s claim which says –with a reference to Ibn Ishâq - al-Masjid al-Aqşâ to which the Prophet (PBUH) had made his journey was actually in Cîrâne and that the event of Isrâ occurred in the eighth year of Hegira, has to be considered as a groundless and scientifically unserious approach. Likewise, his assertion stating that Tabarî –an early period author-, in his book named *Târîh* (the History) had never mentioned Jerusalem in connection with the event of Isrâ, is also ungrounded. Because, Tabarî did mention the connection of the event Isrâ with Jerusalem, in his other book *Tafseer* (an exegesis of Holy Quran), where he clearly stated that al-Masjid al-Aqşâ –which was mentioned in the first verse of Şûrah al-Isrâ - was indeed the mosque of Bayt al-Maqdis. Besides, there are numerous traditions being mentioned in the works of authors prior to Tabarî, stating that the event of Isrâ is connected with Jerusalem. Moreover, there is a number of evidence indicating that this Isrâ journey was absolutely extraordinary and magnificent such as the beginning of the verse which mentions the event of Isrâ, there is an expression of exaltation (Subhan

to Allah; the idolators of Mecca tended to refute the Prophet (PBUH) upon the event; some of the people who had converted to Islam previously, left Islam due to the reason that they perceived it as a strange and odd happening. These examples prove that this journey was not an ordinary event. Considering the presented data and evaluations altogether, we come to the conclusion that, Guillaume's claim stating that al-Masjid al-Aqşâ is not in Jerusalem but in Cî'râne, completely lacks sound evidence and also he attributed false meanings to the texts and this claim merely consists of subjective interpretations put forward by him with a view to proving his theory.

GİRİŞ

Müslümanlar için yeryüzünde ulvî bir konuma ve yüksek bir fazilete sahip üç büyük mescit bulunmaktadır. Bunlar, Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksâ'dır. Mescid-i Harâm'ın Mekke'de, Mescid-i Nebevî'nin Medine'de, Mescid-i Aksâ'nın ise Kudüs'te bulunduğu hemen herkesin malumudur. Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî özellikle Müslümanlar için kutsal kabul edilirken Mescid-i Aksâ, Yahudiler ve Hristiyanlar için de ayrı bir öneme ve kutsiyete sahiptir. Mescid-i Harâm'ın ve Mescid-i Nebevî'nin yeri hakkında herhangi bir tartışma yaşanmazken, muhtelif siyasî ve ideolojik düşüncelerle bir kısım Şiiiler ve kimi şarkiyatçılar, özellikle Mescid-i Aksâ'nın yeri ile ilgili olarak aykırı görüşler ortaya atmış ve mezkûr mescidin Kudüs'te bulunmadığını iddia etmişlerdir. Özellikle Yahudi asıllı kimi müellifler, oryantalistler ve akademisyenler, Mescid-i Aksâ'nın semada bulunduğu dair Şiiilerin cumhuri tarafından öne sürülen görüş ve iddiaları¹ kendi idealleri doğrultusunda kullanmış ve Mescid-i Aksâ'nın yeri hususunda Müslümanlar arasında görüş birliği olmadığı gerekçesiyle mezkûr mescidin Kudüs'ten başka bölgelerde aranması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.²

İslâmî ilimler üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan İngiliz oryantalist Alfred Guillaume (ö. 1965) ise 1953 yılında Mescid-i Aksâ'nın yeri ile ilgili bir makale yayımlayarak söz konusu mescidin Kudüs'te değil, Mekke yakınlarındaki Cî'râne bölgesinde olduğunu iddia etmiştir.³ Guillaume, bu iddiasını Vâkudî ve Ezrakî'nin nak-

¹ Muhammed b. Mes'ûd b. Ayyâşî es-Sülemî es-Semerkandî, *Tefsîru'l-'Ayyâşî*, thk. Hâşim el-Mahallâtî (Beirut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbû'ât 1411/1991), 2: 302; Abbas el-Kummî, *Müntehe'l-Âmâl*, 3. Baskı (Beirut: Dâru'l-Mustafâ'l-âlemiyye, 1432/2011), I, 79. Şii âlimlerden Cafer Murtaza el-Âmilî, Mescid-i Aksâ'nın semada olduğunu ispat etmek için 'Mescid-i Aksâ nerede?' adıyla bir kitap kaleme aldığından İran'ın altıncı Cumhurbaşkanı Ahmedinejad tarafından ödüllendirilmiştir. Geniş bilgi için bk. Târık Ahmed Hicazi, *Şia ve Mescid-i Aksâ* (Konya: Meva Yayınları, 2010), 5-20; Mustafa Özcan, "Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mâbedin Kaderi", *Mescid-i Aksâ Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul, Nisan 2009), haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi (İstanbul: İstanbul Barış Platformu, 2009), 69-70. Muhammed Hamîdullah da Mescid-i Aksâ'nın semada bulunduğu hususunda Şiiilerle aynı kanaattedir. Bk. Muhammed Hamîdullah, *Aziz Kur'an*, trc. Abdülaziz Hatip ve Mahmut Kanık (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 429; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, 5. Baskı (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993), 1: 140, md. 256 (254. dipnot).

² Isaac Hassoun, Yehuda Litani ve Meir Jacob Kister bunlardandır. Detaylı bilgi için bk. Cemâlüddin Ebû Muhammed Abdullah b. Hişâm el-Ensârî, *Taḥşilü'l-üns li zâiri'l-Kuds*, thk. İsâ el-Kaddûmî ve Halid Nevâsire (Kuveyt: Dirâsetü't-Tevsîkiyye, 1430/2009), 18-22 (Mukaddime); Hicazi, *Şia ve Mescid-i Aksâ*, 37-43; Özcan, "Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mâbedin Kaderi", 69-71. Kur'an-ı Kerim'de zikri geçen Mescid-i Aksâ'nın semada olduğu iddiası için ayrıca bk. Frantz Buhl, "Kudüs", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1977), 6: 953; Arent Jan Wensinck, "Mescid-i Aksâ", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 8: 118-119; Bep Schrieke, "İsrâ", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1987), 5/2: 1126.

³ Muhammed Hamîdullah da Mescid-i Aksâ'nın yerine dair Arapça bir makale yayımlayarak söz konusu mescidin Kudüs'te değil, semada olduğunu iddia etmiştir. Mezkûr makale 1983'te, Tunus'ta el-Hidâye dergisinin,

lettikleri bir rivayete dayandırarak temellendirmeye çalışmıştır.⁴ Türkiye'deki kimi çağdaş araştırmacılar da gerekçeleri kısmen farklılık arz etse de sonuç itibarıyla bu konuda Guillaume ile aynı görüşü paylaşmışlardır.⁵

Bu makalede Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil, Mekke yakınlarındaki Cî'râne bölgesinde bulunduğu dair Alfred Guillaume tarafından ileri sürülen görüş ve iddialar ele alınarak Kur'ân ayetleri, hadis kaynakları ve tarihî veriler ışığında bilimsel ve eleştirel bir bakış açısıyla incelenip değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bu görüş ve iddiaların sağlıklı bir değerlendirmeye tabi tutulması, başta İsrâ hadisesi olmak üzere bazı tarihî olaylar hakkında yapılan yorumların ve tartışmaların ne derece gerçekçi olup olmadığını ortaya koyacak ve bu hadiselerin daha doğru anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

1. ALFRED GUILLAUME'NİN MESCİD-İ AKSÂ'NIN Cİ'RÂNE'DE BULUNDUĞUNA DAİR GÖRÜŞLERİ

İsrâ sûresinin birinci ayetinde zikredilen Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te değil Mekke yakınlarındaki Cî'râne bölgesinde bulunduğunu ileri süren Alfred Guillaume'nin gerekçeleri şunlardan ibarettir:

Kur'ân'da Filistin toprakları için “edna'l-ard/en yakın yer” ifadesi kullanılmıştır (Rûm 30/2-3). İsrâ sûresinin ilk ayetinde zikredilen “el-Mescidü'l-Aksâ” tabiri ise, “en uzak mescid” anlamına gelmektedir. Şu halde “en uzak” olarak nitelendirilen bir mescidi “en yakın” olarak nitelendirilen bir ülkede aramak doğru değildir.⁶

Mescid-i Aksâ, Mekke haremının kenarında bulunan Cî'râne bölgesindeki bir mescit olmalıdır. Çünkü Megâzî müellifi Vâkıdî (ö. 207/822) ile meşhur tarihçi Ezrakî'nin (ö. 250/864?) eserlerinde yer alan bir rivayette, Mekke yakınlarındaki

X/5. sayısında yayımlanmış, bilâhâre Türkçe'ye çevrilmiştir. Bk. Muhammed Hamîdullah, “Mescidü'l-Aksâ ve'l-Mescidü'l-Aksâ”, trc. Mehmet Selim Ayday, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4-5 (2016): 62-70. Ancak Guillaume'nin makalesi Hamîdullah'ın makalesinden 30 yıl önce yayımlanmıştır. Aslında Hamîdullah mezkûr iddiaya, *Aziz Kur'ân ve İslâm Peygamberi* isimli eserlerinde de yer vermiştir. Ancak her iki eserin de ilk basımları 1959 yılında gerçekleşmiştir. Bk. Salih Tuğ- M. Kâmil Yaşaroglu, “Muhammed Hamîdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30: 536. Dolayısıyla Şiiler hariç, Mescid-i Aksâ'nın yeri hakkında tartışmaları başlatan ilk isim, 1953 yılında Guillaume olmuştur.

⁴ Bk. Alfred Guillaume, “Where was al-Mas'ûd al-Aqsâ”, *al-Andalus dergisi* 18/2 (1953): 323-336. Mescid-i Aksâ'nın Cî'râne'de olduğuna ilişkin Guillaume tarafından kaleme alınan makalenin yayımlanma tarihi hayli dikkat çekicidir. Zira İngilizlerin desteği ile 1948 yılında Filistin topraklarında bir Yahudi devletinin kurulması ve 1953 yılında yine bir İngiliz oryantalist tarafından böyle bir iddianın ortaya atılması tesadüf olmamalıdır.

⁵ Bk. Süleyman Ateş, “Mescid-i Aksâ”, *Kur'ân Ansiklopedisi* (İstanbul: 1997-2003), 13: 272; Mikail Bayram, “Kur'ân'da Adı Geçen Mescidü'l-Aksâ Nerededir?”, *İktibas* 274 (Ankara: Ekim 2001): 46-47; Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak, Mekke Yılları* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010), 161-172; Mehmet Azimli, İsrâ ve Mi'râc Olayları Üzerine Bazı Mülâhazalar, *Bilimname: Düşünce Platformu* 7/16 (2009/1): 43-58; Mustafa Öztürk, *Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 275-276.

⁶ Guillaume, “Where was al-Mas'ûd al-Aqsâ”, 326. Aynı gerekçe daha sonra Hamîdullah tarafından ileri sürülecektir. Bk. Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, 1: 140 (md. 256); Hamîdullah, *Aziz Kur'ân*, 429. Bu konuda bazı tenkid ve değerlendirmeler için bk. İsmail Altun, “Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2018): 301-303.

Ci'râne bölgesinde el-Mescidü'l-Aksâ adında bir mescitten bahsedilmektedir. Dolaşısıyla Hz. Peygamber, İsrâ gecesinde Kudüs'e değil, Mekke yakınlarında yer alan Ci'râne'ye yürütülmüş olmalıdır.⁷ Ayette Mekke'den Kudüs'e bir gece yolculuğu şeklinde bir mucizeden söz edilmemekte, aksine son derece doğal tarihî bir vak'aya atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla "Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gelmesi normal bedensel bir yürümedir."⁸

Guillaume, iddiasını temellendirmek için İsrâ hadisesinin zamanını tayin hususunda da ilginç bir çıkarımda bulunur. Ona göre tarihçi İbn İshâk, "İsrâ'nın vuku bulunduğu dönemde İslâmiyet'in Kureyş ve bütün kabileler arasında yayılmış olduğunu" ifade etmektedir.⁹ Bu mâlûmât ise hicret öncesine değil, Ci'râne umresinin yapıldığı zaman olan hicrî sekizinci yıla uygun düşmektedir.¹⁰ Bu itibarla Hz. Peygamber, iddia edildiği gibi hicretten önce değil, hicretten sekiz yıl sonra Mescid-i Harâm'dan Ci'râne'ye doğru İsrâ yolculuğuna çıkmış olmalıdır. İsrâ sûresinin Mekkî olması da bu duruma mani değildir. Çünkü sûrenin Mekkî olması, hicret öncesi döneme ait olmasını gerektirmez. Bu sûre Muhammed'in Mekke haremî sınırları içerisinde geçici olarak kaldığı bir döneme ait olabilir. Dolayısıyla buradaki Mekkî terimi, kronolojik olmaktan ziyade coğrafi bir tasnif ifade etmektedir.¹¹

Guillaume, erken dönem müelliflerinden Taberî'nin (ö. 310/923), *Târih*'inde İsrâ hadisesiyle ilgili olarak Kudüs'ten hiç bahsetmediğini de ileri sürerek iddiasını ispatlamaya çalışmaktadır.¹²

Guillaume, ayrıca oryantalistlerin ciddi araştırma yapmaksızın Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te veya semada olduğunu varsayma hususunda Müslüman müellifleri körü körüne taklit ettiklerini de dile getirerek bu durumdan yakınmaktadır.¹³

2. ALFRED GUILLAUME'NİN MESCİD-İ AKSÂ'NIN Cİ'RÂNE'DE BULUNDUĞUNA DAİR GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yukarıda belirtilen yorum ve yaklaşımlar doğrultusunda Mescid-i Aksâ'nın Filistin topraklarında değil, Mekke yakınlarındaki Ci'râne bölgesinde bulunduğu

⁷ Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Atâ (Beyrut: 2004), 3: 497; Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdillâh el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fihâ mine'l-âşâr*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehiş, (b.y.: 1424/2003), 824.

⁸ Guillaume, "Where was al-Mas'yid al-Aqsâ", 331. Ayrıca bk. Ateş, "İsrâ ve Mi'râc", 10: 317-318, 13: 272-73; Bayram, "Kur'an'da Adı Geçen Mescidü'l-Aksâ Nerededir?", 46-47; Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, 172; Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali*, 275-276.

⁹ Ebû Bekr b. Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Kitâbü'l-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî: Siretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamîdullah (Konya: 1981), 274.

¹⁰ Guillaume, "Where was al-Mas'yid al-Aqsâ", 334-335.

¹¹ Guillaume, "Where was al-Mas'yid al-Aqsâ", 332.

¹² Guillaume, "Where was al-Mas'yid al-Aqsâ", 327. Müsteşrik Schrieke de, Taberî'nin *Târih*'inde İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından hiç söz edilmediğini iddia etmiştir. Bk. Schrieke, "İsrâ", 5/2: 1126. Aynı iddia için ayrıca bk. Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, 165; Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali*, 275-276.

¹³ Guillaume, "Where was al-Mas'yid al-Aqsâ", 328.

dair Alfred Guillaume tarafından ileri sürülen görüş ve iddiaların ne derece doğru ve tutarlı olduğunu incelemeye ve değerlendirmeye çalışalım:

Evela Rûm sûresinde Filistin için “en yakın yer” ifadesinin kullanıldığını ileri sürerek orada bulunan herhangi bir bölgeyi “el-Aksâ (en uzak)” diye nitelendirmenin uygun olmayacağı, dolayısıyla Mescid-i Aksâ'nın Filistin topraklarında bulunamayacağı şeklinde bir yargıya varmanın isabetli bir yaklaşım olmadığını belirtmek gerekir. Zira Rûm sûresinde zikredilen “edna'l-ard/en yakın yer” terkinin hangi bölgeyi nitelendirdiğine dair sabit bir bilgi bulunmamaktadır. Nitekim mezkûr ayette zikredilen “el-Ard” kelimesi ile Ürdün ve Filistin topraklarının,¹⁴ Şam diyarının, Fars topraklarının,¹⁵ Arabistan Yarımadasının, Rum diyarının başkenti Kostantiniyye'nin,¹⁶ Rum diyarının tamamının¹⁷ veya bütün bir yeryüzünün¹⁸ kastedilmiş olabileceğine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ayrıca Rûm sûresindeki “edna'l-ard/en yakın yer” terkinin, iki bölge veya iki ülke arasındaki mesafeyi, İsrâ sûresindeki “el-Aksâ/en uzak” nitelemesinin ise iki mescid arasındaki mesafeyi ifade için kullanılmış olabileceğini dikkatten kaçırmamak gerekir. Nitekim ünlü müfessir Fahrüddin Râzî, Mescid-i Aksâ'nın, Mescid-i Harâm'a olan uzaklığından dolayı “el-Aksâ” diye nitelendirildiğini belirtmiştir.¹⁹ Dolayısıyla birbirine yakın hatta birbirine sınır olan iki ülkede bulunan belli bazı mekânların birbirine uzak olması pekâlâ mümkündür. Guillaume'nin, bu ve benzeri durumları dikkate almaksızın “en yakın yer” ifadesini sadece Filistin topraklarına hasrederek Mescid-i Aksâ'nın Filistin'de bulunamayacağını iddia etmesi görünen o ki subjektif yorumlardan veya sınırlı ve yüzeysel araştırmalardan kaynaklanmaktadır. Kaldı ki en uzak mescidi en yakın ülkede aramanın doğru olmadığını savunarak Filistin topraklarını Mescid-i Harâm'a yakın gören Guillaume'nin, aynı mescidi Cî'râne bölgesinde araması ve bunun doğal bir sonucu olarak da Mekke sınırları içerisinde bulunan Cî'râne bölgesini Mescid-i Harâm'a uzak görmesi²⁰ hayreti mucip bir yaklaşımdır.

Vâkıdî ve Ezrakî'de bulunan bir rivayete dayanarak İsrâ sûresinin başında zikredilen el-Mescidü'l-Aksâ'nın, Mekke yakınlarındaki Cî'râne bölgesinde bulunan

¹⁴ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, thk. Ahmed Ferid (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3: 5.

¹⁵ Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Ebû Mansûr el-Mâturidî, *Tefsîru'l-Mâturidî (Te'vîlâtü Ehli's-Sünne)*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2005), 8: 249.

¹⁶ Elmalılı Muhammed Hamdî, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 6: 3797.

¹⁷ Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1410), 2: 101.

¹⁸ Altun, “Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, 302.

¹⁹ Fahrüddin er-Râzî, *Me'fâtihu'l-ğayb* (b.y.: Dârulfikr, 1981), 20: 147. Bu konuda bazı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Altun, “Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım”, 301-303.

²⁰ Mescid-i Aksâ'nın Filistin topraklarında değil, Mekke yakınlarındaki Cî'râne bölgesinde bulunduğunu iddia eden Guillaume, bu iddiasıyla Mekke'ye yaklaşık 1500 km. mesafede yer alan Filistin topraklarını Mescid-i Harâm'a yakın, Mekke'ye 15 km. mesafede bulunan Cî'râne'yi ise Mescid-i Harâm'a daha uzak gördüğünü ilan etmiş olmaktadır. Cî'râne'nin Mekke'ye 15 km. mesafede bulunduğuna dair bk. Ezrakî, *Ah'bâru Mekke*, 277.

bir mescidi nitelendirdiğine dair ileri sürülen iddiaların ise ne derece doğru ve tutarlı olduğunu anlamak için öncelikle söz konusu rivayetleri gözden geçirmek ve incelemek gerekecektir.

İlk İslâm tarihçilerinden Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî* isimli eserinde de şu bilgilere yer vermektedir:

وانتهى رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى الجعرانة ليلة الخميس لخمس ليالٍ خلون من ذي القعدة، فأقام بالجعرانة ثلاث عشرة، فلما أراد الانصراف إلى المدينة خرج من الجعرانة ليلة الأربعاء لاثني عشرة بقيت من ذي القعدة ليلاً؛ فأحرم من المسجد الأقصى الذي تحت الوادي بالعدوة القصوى، وكان مصلى رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا كان بالجعرانة - فأما هذا المسجد الأدنى، فيناه رجل من قريش

“Resûlullah (s.a.s.), Zilkade'nin beşinde perşembe gecesi Ci'râne'ye geldi ve Ci'râne'de 13 gün kaldı. Oradan ayrılıp Medine'ye gitmek istediğinde Zilkade'nin 18'inde çarşamba gecesi Ci'râne'den yola çıktı. En uzak tarafta vadinin alt tarafında bulunan Mescid-i Aksâ'dan ihrama girdi. Burası Resûlullah'ın (s.a.s.) Ci'râne'de kaldığı günlerdeki namaz kıldığı yerd. Şu Mescid-i Ednâ adını taşıyan mescidi ise, Kureyş'ten bir adam bina etti...”²¹

Tarihçi Ezrakî de *Ahbâru Mekke* isimli eserinde şu ifadeleri nakletmektedir:

عن ابن جريج قال: أخبرني زياد أن محمد بن طارق أخبره أنه اعتمر مع مجاهد من الجعرانة، فأحرم من وراء الوادي حيث الحجارة المنصوبة، قال: من ههنا أحرم النبي -صلى الله عليه وسلم، وإنني لأعرف أول من اتخذ هذا المسجد على الأكمة، بناه رجل من قريش سماه، واشترى مالا عنده نخلًا فبنى هذا المسجد

قال ابن جريج: فلقبت أنا محمد بن طارق فسألته فقال: اتفقت أنا ومجاهد بالجعرانة، فأخبرني أن المسجد الأقصى الذي من وراء الوادي بالعدوة القصوى، مصلى النبي -صلى الله عليه وسلم- ما كان بالجعرانة، قال: فأما هذا المسجد الأدنى، فإنما بناه رجل من قريش

“İbn Cüreyc anlatıyor: Ziyâd'ın bana bildirdiğine göre Muhammed b Târk, Mücâhid'le birlikte Ci'râne'den umreye niyet ettiğini kendisine anlatmıştır. Muhammed b. Târik vadinin arka tarafından, dikili taşın bulunduğu yerden (sınırdan) ihrama girmiş, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) de buradan ihrama girdiğini söylemiş ve demiştir ki: 'Ben bu mescidi şu tepenin üstünde ilk yapan kişiyi tanıyorum. Onu Kureyş'ten bir adam bina etti, (Muhammed b. Târik) adamın ismini de verdi. O, yanındaki hurma ağaçlarını satın alıp bu mescidi bina etmişti”²²

İbn Cüreyc diyor ki: “Ben, Muhammed b. Târik ile karşılaştım ve kendisine sordum. O şöyle dedi: Ben Mücâhid ile Ci'râne'de karşılaştım. O bana en uzak yakada vadinin arkasında (öte tarafında) yer alan Mescid-i Aksâ'nın, Resûlullah'ın (s.a.s.) Ci'râne'deki namaz kıldığı yer olduğunu anlattı ve dedi ki; şu Mescid-i Ednâ adını taşıyan mescidi ise, Kureyşli bir adam bina etti...”²³

Evvela Vâkıdî ve Ezrakî'nin Ci'râne bölgesinde Mescid-i Aksâ adında bir mescidin bulunduğu dair naklettikleri bu rivayet hakkında bazı hususların belirtilmesi gerekir. Mezkûr rivayette Vâkıdî, Resûlullah'ın, Zilkade'nin beşinde Ci'râne'ye geldiğini, orada 13 gün kaldığını, Zilkade'nin 18'inde Ci'râne'den ayrılırken vadinin altında bulunan Mescid-i Aksâ'da ihrama girdiğini anlatmaktadır. Ayrıca buradaki

²¹ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, 3: 497.

²² Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 824. Semhûdî, bu ifadeleri Muhammed b. Târik'a değil, tâbiün neslinin önde gelenlerinden Mücâhid'e nispet etmektedir. Bkz. Ebû'l-Hasen Nürüddin Ali b. Abdillâh b. Ahmed b. Ali el-Hasenî es-Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ahbâri dâri'l-Muştafâ* (Beirut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419), 3: 182.

²³ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 824.

Mescid-i Aksâ'nın, Resûlullah'ın Cî'râne'de kaldığı günlerdeki namaz kıldığı yer olduğunu belirtmektedir. Aynı yerde bir de "Mescid-i Ednâ/En Yakın Mescit" adını taşıyan bir mescitten söz etmekte ve bu mescidin, Kureyş'ten bir adam tarafından bina edildiğini ifade etmektedir. Ezrakî ise, tabiiinden olduğu, rivayetlerden anlaşılan Muhammed b. Târik'tan²⁴ naklen Hz. Peygamber'in vadinin arka tarafından ihrama girdiğini ve vadinin uzak kenarında yer alan Mescid-i Aksâ'nın, Resûlullah'ın (s.a.s.) Cî'râne'deki namaz kıldığı yer olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ihrama girdiği yerde Kureyş'ten bir adamın mescit bina ettiğini yine Muhammed b. Târik'tan nakletmektedir.

Şimdi bu ifadelerin değerlendirilmesine geçelim. Öncelikle belirtmek gerekir ki Vâkıdî ve Ezrakî'deki rivayetlerin İsrâ hadisesiyle uzaktan yakından alakası yoktur. Zira adı geçen rivayetlerde İsrâ yolculuğu değil, Resûlullah'ın umre yolculuğu anlatılmaktadır. Vâkıdî ve Ezrakî'nin kayıtlarına göre Allah Resûlü, hayatı boyunca umre için dört defa ihrama girmiştir. Bunlardan birincisi Hudeybiye Umresi, ikincisi Kaza Umresi, üçüncüsü Cî'râne Umresi²⁵ dördüncüsü ise Veda Haccı ile birlikte yaptığı umredir.²⁶ Hz. Peygamber, hicrî altıncı yılın Zilkade ayında Hudeybiye Umresinde traş olup ihramdan çıkma durumunda kalmıştır. Kaza Umresi, hicrî yedinci yılın Zilkade ayında;²⁷ Cî'râne Umresi de hicrî sekizinci yılın Zilkade ayında gerçekleşmiştir.²⁸ Veda Umresi ise hicretin onuncu yılında Veda Haccı esnasında eda edilmiştir.²⁹ Görüldüğü üzere Resûlullah'ın Cî'râne vadisinde ihrama girmesi, hicretin sekizinci yılına tekabül etmektedir. Dolayısıyla Vâkıdî ve Ezrakî'deki rivayetler hicretin sekizinci yılında gerçekleşen bir umre yolculuğu ile ilgilidir. Hâlbuki araştırabildiğimiz kadarıyla İsrâ yolculuğunun hicretten önce gerçekleşen bir hadise olduğu konusunda İslâm tarihçileri müttelik olup bu hususta herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Nitekim Guillaume de bu gerçeği itiraf etmektedir.³⁰

Ayrıca Vâkıdî ve Ezrakî'nin verdiği bilgilere göre Resûlullah'ın üçüncü kez çıktığı umre yolculuğu Mekke'den Huneyn'e, Huneyn'den Taif'e, Taif'ten Cî'râne'ye, Cî'râne'den de Mekke'ye, Mekke'den tekrar Cî'râne'ye, oradan da Medine'ye doğru gerçekleşmiştir.³¹ Konumuz açısından bakıldığında Resûlullah'ın bu yolculuğunun üç aşamalı olduğu görülmektedir. Birinci aşama Mekke'den Cî'râne'ye, ikincisi Cî'râne'den Mekke'ye, üçüncüsü ise Mekke'den Medine'ye doğru gerçekleşmiştir.

²⁴ Bk. Cemâlüddin Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1992), 25: 404-405.

²⁵ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 1: 4, 3: 497; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 824.

²⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 824.

²⁷ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 1: 4.

²⁸ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Megâzi*, 3: 497. Cî'râne, Mekke'nin kuzeydoğusunda Mekke'ye 15 km uzaklıkta, Huneyn Gazvesi'nde elde edilen ganimetlerin dağıtıldığı yer olarak şöhret bulmuş bir bölgedir. Bk. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 277; Ahmet Önkâl, "Cî'râne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8: 25.

²⁹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 278.

³⁰ Guillaume, "Where was al-Masâ'id al-Aqsâ", 327.

³¹ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 277.

Vâkıdî'nin verdiği bilgilerden, söz konusu yolculuğun birinci aşamasının yani Mekke'den Ci'râne'ye doğru gerçekleşen yolculuğun 29 gün kadar sürdüğü anlaşılmaktadır.³² Bu durum dikkate alındığında yaşanan hadiseyi İsrâ olayı ile irtibatlandırmak mümkün değildir. Zira İsrâ sûresinin birinci ayetinde İsrâ yolculuğunun 29 günde değil, gecenin bir kısmında gerçekleştiği bildirilmektedir.

Yolculuğun ikinci aşaması, İsrâ yolculuğunda Resûlullah'ın izlediği güzergâh istikameti ile tamamen ters bir durum arz etmektedir. Zira Vâkıdî'nin verdiği bilgilere göre Resûlullah, bu aşamada Ci'râne'deki Mescid-i Aksâ'dan Mekke'deki Mescid-i Harâm'a doğru yolculuk yapmıştır.³³ Oysa İsrâ sûresinin ilk ayetinde yolculuğun Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya doğru gerçekleştiği ifade edilmektedir. Bu durumda da yaşanan hadiseyle İsrâ olayı arasında bağlantı kurmak söz konusu olamaz.

Yolculuğun üçüncü aşamasında ise Resûlullah'ın Mekke'de umre yaptıktan sonra aynı gece Ci'râne'ye geri döndüğü, Ci'râne'den de Medine'ye gittiği belirtilmektedir.³⁴ Bu durumu göz önünde bulundurduğumuz takdirde yine bu yolculuğu İsrâ olayı ile ilişkilendirmek kabil değildir. Çünkü İsrâ yolculuğunda Resûlullah'ın Mescid-i Aksâ'dan Mekke'ye döndüğü tarihen sabittir. Ayrıca İsrâ yolculuğu ile ilgili olarak nakledilen hadislerin ve tarihî rivayetlerin tamamında Resûlullah'ın Mescidi Aksâ'dan Medine'ye gittiğine dair de tek bir bilgi kırıntısı bulunmamaktadır. Kaldı ki bazı rivayetlerde yolculuğun üçüncü aşaması anlatılırken Resûlullah'ın Ci'râne'ye uğradığından hiç söz edilmemekte Mekke'de umre yaptıktan sonra aynı gece doğrudan Medine'ye yöneldiği belirtilmektedir.³⁵ Görüldüğü üzere Resûlullah'ın İsrâ yolculuğunun Ci'râne yolculuğu ile herhangi bir alakası bulunmamaktadır.

İşaret edilmesi gereken bir başka husus, inceleyebildiğimiz kadarıyla İsrâ hadisesinin gerçekleştiği tarihte Ci'râne bölgesinde Mescid-i Aksâ isminde bir mescidin

³² Vâkıdî'nin bildirdiğine göre 8/630 yılının Ramazan ayında Mekke'yi fetheden Hz. Peygamber, Hevâzin ve Sakif kabilelerinin Müslümanlara karşı ordu hazırlayıp Huneyn vadisinde toplandıklarını haber almış ve savaş hazırlıklarına başlamıştır. Mekke'nin fetihden 15 gün sonra 6 Şevval 630 Cumartesi günü Mekke'den Huneyn'e gitmek üzere ordusuyla birlikte yola çıkmış, dört gün sonra 10 Şevval 630 Salı günü Huneyn'e varmıştır. Huneyn galibiyetinden sonra Sakif kabilesi Tâif kalesine sığınmıştır. Bunun üzerine Resûlullah Huneyn'de ele geçirilen esirlerin ve ganimetlerin Ci'râne'ye götürülmesini emrederek Tâife doğru yola çıkmıştır. Ordusuyla birlikte şehre varıp Tâif kalesini muhasara etmiştir. Tâif kalesinin fethi müyesser olmayınca Tâif'ten Ci'râne'ye gitmek üzere yola çıkan Resûlullah Zilkade'nin beşinde Perşembe günü Ci'râne'ye gelerek orada 13 gün kalmış ve ganimetleri taksim etmiştir. Daha sonra bir Çarşamba gecesi Umre yapmak niyetiyle Ci'râne'den Mekke'ye gitmiş, umre yaptıktan sonra aynı gece Ci'râne'ye geri dönmüştür. Ci'râne'den de Medine'ye gitmek üzere Perşembe günü yola çıkmış, Zilkade ayının bitimine üç gün kala Cuma günü Medine'ye gelmiştir. Bk. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 3: 462, 464, 480, 488, 497. Görüldüğü üzere yolculuğun ilk aşaması 29 gün sürmüştür.

³³ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 3: 497.

³⁴ Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzi*, 3: 497.

³⁵ Muhammed b. Müslim b. Abdillâh b. Şihâb ez-Zühri, *el-Meğâzi'n-nebeviyye*, thk. Süheyl Zekkâr (Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1401/1981), 94; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd b. Hazm, *Cevâmi'ü's-sîre*, thk. İhsan Abbas - Nâsirüddin el-Esed (Kahire: Dâru'lmeârif, ts.), 248.

bulduğuna dair Vâkıdî ve Ezrakî de dâhil kaynaklarımızda tek bir kaydın bulunmamasıdır. Özellikle Mekke'ye ait yerler ve mescitler hakkında geniş bilgi veren Ezrakî dahi Mekke döneminde Hz. Peygamber'in namaz kıldığı mescitlerin listesini verirken Ci'râne'de Mescid-i Aksâ adında bir namazgâhtan bahsetmemektedir.³⁶ Dolayısıyla İsrâ hadisesiyle bahse konu olan Ci'râne'deki bu mescit arasında bir bağlantı kurmak tarihsel olarak da mümkün değildir.³⁷ Şayet bu tarihte burada bir mescit bulunsaydı ve İsrâ hadisesi bu bölgede gerçekleşmiş olsaydı tarihî kaynaklar böyle bir mescidin varlığından mutlaka söz ederlerdi. Sahâbiler de Huneyn Seferinden önce bu bölgenin hatırasını yaşatır veya ziyaretgâh edinirlerdi.³⁸ Oysa hiçbir tarihi kaynakta o dönemde Mekke'de böyle bir mescidin varlığından söz edilmediği gibi sahâbilerin de Huneyn Seferinden önce bu bölgenin hatırasını yaşattıklarına veya ziyaretgâh edindiklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Hâlbuki başta Hz. Ömer olmak üzere sahâbiler, İsrâ hadisesinin gerçekleştiği mekân olduğu gerekçeyle Kudüs'e ayrı bir önem vermiş, burayı ziyaretgâh edinmişlerdir.³⁹ Nitekim Hz. Ömer, Kudüs'ün fethinden sonra Hz. Dâvûd'un mescidini görünce Resûlullah'ın (as) geceleyin oraya yürütüldüğünü ifade ederek Bilal-i Habeşî'ye Mescid-i Aksâ'da ezan okutmuş,⁴⁰ Allah Resûlü'nün namaz kıldığı yerde namaz kılmış⁴¹ ve Müslümanlara namaz kıldırmıştır.⁴² Mescid-i Aksâ'nın yerini tespit ettiren Hz. Ömer burada büyük bir mescit yaptırmıştır.⁴³ Ayrıca sahâbeden bazıları Hz. Peygamber döneminden itibaren ibadet ve ziyaret maksadıyla Kudüs'e yolculuklar gerçekleştirmişlerdir.⁴⁴ Oysa Ci'râne bölgesi için böyle bir durum söz konusu değildir. Bu bölgeye sahabenin bu anlamda bir ilgi gösterdiğine dair en ufak bir bilgi yoktur. Üstelik Vâkıdî, Ci'râne'deki Mescid-i Aksâ'dan bahsederken *وكان مصلى رسول الله* ifadesine yer vererek söz konusu mescidi "musallâ" olarak vasıflandırmakta ve bu mekânın bilâhare Mescid-i Aksâ olarak isimlendirildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla burada sözü edilen "musallâ"nın, Hz. Peygamber'in umre yapmak niyetiyle namaz

³⁶ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 811-818.

³⁷ İsrâfil Balcı, "Kur'an'daki el-Mescidü'l-Aksâ Kavramının Kritiği", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 12/3 (2012): 170.

³⁸ İsrâfil Balcı, *İsrâ ve Mi'râc Gerçeği* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 133, 137.

³⁹ Bk. İsmail Altun, "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 47 (2017): 163-164.

⁴⁰ Ebû'l-Yümn Mücîrüdî Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdîrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî, *el-Ünsü'l-celil bi târihi'l-Kuds ve'l-Halil*, thk. Adnan Yunus (Amman: Mektebetü Dendis, 1999), 1: 228; Ahmet Ağırakça, "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın İslâm'daki Yeri", *Mescid-i Aksâ Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul, Nisan 2009), haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi (İstanbul: İstanbul Barış Platformu, 2009), 86.

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Beirut: Müessesetü'r-risâle, 1420/1999), 1: 38; Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer b. Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki (Cize: Dâru Hicr, 1996-1999), 9: 656; Özcan, "Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mabedin Kaderi", 65-66.

⁴² Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, 2. Baskı (Kahire: Dâru'lmeârif, ts.), 3: 611 (1: 240); İbn Kesir, *el-Bidâye*, 9: 656.

⁴³ İbn Teymiye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, thk. Enver el-Bâz - Âmir el-Cezzâr (b.y.: Dâru'lfevâ, 1426/2005), 27: 11; Buhî, "Kudüs", 6: 956; Ahmet Önkâl -Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 48.

⁴⁴ İbn Teymiye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, 27: 141; Ebû'l-Yümn el-Uleymî, *el-Ünsü'l-celil*, 1: 231-237; Hicazi, *Şia ve Mescid-i Aksâ*, 54, 57; Ahmet Güç, "Yeryüzünde Üç Büyük Mescid", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/5 (1993): 270.

kıldığı yere verilen mekânsal bir tanımlamadan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁵ Nitekim Ezrakî'nin rivayetinde tâbiûn neslinden olan Muhammed b. Târik, vadideki bir tepenin üstünde Hz. Peygamber'in ihrama girdiği yerde Kureyş'ten bir adamın mescit bina ettiğini anlatmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki Resûlullah'ın Cî'râne'de hicretin sekizinci yılında namaz kıldığı yer olan ve "musalla" olarak vasıflandırılan bu mekânda bilahare bir mescit bina edilmiştir. Mezkûr mescidin, Allah Resûlü'nün vefatından sonra bina edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Oysa İsrâ sûresinin ilk ayetinde zikri geçen Mescid-i Aksâ, Hz. Âdem döneminde⁴⁶ ve bir hadise göre Mescid-i Harâm'dan kırk yıl sonra vaz' edilmiş⁴⁷ yani tespit veya te'sis edilmiştir.⁴⁸ Sadece bu durum dikkate alındığı takdirde bile Cî'râne'deki Mescid-i Aksâ'nın hadislere konu olan Mescid-i Aksâ ile ilgisinin olmadığı net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Vâkıdî ve Ezrakî'deki rivayeti subjektif yorumlara tabi tutarak İsrâ hadisesinin gerçekleştiği tarihte Cî'râne bölgesinde Mescid-i Aksâ ismiyle anılan bir mescidin bulunduğunu ve Hz. Peygamber'in buraya yürütüldüğünü ileri sürmek ilmi dayanağı olmayan mesnetsiz bir iddiadan ibaret kalmaktadır. Muasır araştırmacılar Recep Orhan Özel'in de belirttiği gibi Vâkıdî ve Ezrakî'de yer alan rivayetler referans alınarak gündeme getirilen "İsrâ-Cî'râne ilişkisinin, el-Mescidü'l-Aksâ terkiibini metin içi bağlamından soyutlamak suretiyle kurulduğu anlaşılmaktadır."⁴⁹

⁴⁵ Balcı, "Kur'an'daki el-Mescidü'l-Aksâ Kavramının Kritiği", 172. Filhakika Farsça namazgâh kelimesinin Arapça karşılığı olan musalla, namaz kılınan yer anlamına gelen ve daha ziyade açık havada namaz kılmaya mahsus yerler için kullanılan bir terimdir. "İbrâhim'in makamından musallâ edinim" mealindeki âyette de bu anlamda kullanılmıştır. Bk. el-Bakara 2/125. Bu kelime fıkıh terimi olarak da yerleşim merkezlerinin dışında bayram, istiskâ/yağmur duası ve cenaze namazlarının kılındığı belirli mekânlar için kullanılmaktadır. Hz. Peygamber sefere çıktığında da dinlendiği yerlerde tespit edilen uygun bir alan temizlenmekte, etrafına taşlar dizilerek sınırları belirlenmekte ve burası namazgâh edinilmekteydi. Bk. Nebi Bozkurt, "Namazgâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 357.

⁴⁶ Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmî'l-mesâcid*, thk. Ebu'l-Vefâ Mustafa el-Merâgî (Kahire: Vezâretü'l-Evkafî'l-Misriyye, 1420/1999), 30; Ebü'l-Yümn el-Uleymi, *el-Ünsü'l-celil*, 1: 8; Ahmed Ömer Haşim, "el-Mescidü'l-Aksâ ve mekânâtühü fi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Ezher*, 53/7 (1981): 1304; Muhammed Abdülkerim, *Kitâbü'l-Mescidi'l-Aksâ* (b.y.: y.y., ts.), 14, 17.

⁴⁷ Ebü Bekir Abdullâh b. Zübeyr el-Humeydi, *Müsnedü'l-Humeydi*, thk. Hüseyin Selim Esed (Dimaşk: Dârussafâ, 1996), 1: 226; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 1: 403 (1578), 3: 348 (5925); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 309, 5: 157; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 583; Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 10, 40; Müslim, "Mesâcid", 1, 2 (520); İbn Mâce, "Mesâcid", 7; Nesâî, "Mesâcid", 3.

⁴⁸ Bir kısım âlimler, hadisteki vaz' etme tabirinin te'sis etme anlamına geldiği kanaatindedirler. Zira bu âlimler, Mescid-i Aksâ'nın Mescid-i Harâm'dan kırk yıl sonra te'sis edildiğini belirtmektedirler. Bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1: 375; Ebü'l-Fadl Şihâbüddin el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'âni fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesâni* (Beyrut: y.y. ts.), 15: 12; Zerkeşi, *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmî'l-mesâcid*, 30; Ebü'l-Yümn el-Uleymi, *el-Ünsü'l-celil*, 1: 8; Ahmed Ömer Haşim, "el-Mescidü'l-Aksâ ve mekânâtühü fi'l-İslâm", 1304. Bu görüş esas alındığında daha önce te'sis edilmiş olan Mescid-i Aksâ'nın, Hz. Süleyman döneminde tecdid edildiği yani eski temelleri üzerine yeniden yapıldığı anlaşılmaktadır. İbn Haldûn'a göre ise hadisteki vaz' etme ifadesinden kasıt bir bina olarak değil ibadet için tayin edilen bir mekân olarak düşünülmelidir. Hz. Dâvûd ve Hz. Süleyman dönemlerinde ise bu kutsal mekân üzerinde bina inşa edilmiştir. Bk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn, *Muqaddime*, thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (Dimaşk: Dâru Ya'rûb, 1425/2004), 2: 18, 26. Bu görüş kabul edildiği takdirde ise hadiste zikredilen Beytül-Makdis veya Mescid-i Aksâ ifadesinin Hz. Dâvûd dönemine kadar mekânsal bir tanımlama olarak kullanıldığı söylenebilir.

⁴⁹ Recep Orhan Özel, "Kur'an'daki Hissî Mucizelere Modern Yaklaşımlar Bağlamında Bir İnceleme: Mustafa Öztürk Örneği -II-", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017): 2: 57.

Ayrıca Ci'râne, Mekke'nin kuzey doğusunda Serif vadisinde bulunan bir yer olup⁵⁰ bu vadinin her iki tarafına Kureyş'ten bir adamın mescit bina ettiği ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır. Kanaatimizce bu mescitlerin Mescid-i Aksâ ve Mescid-i Ednâ diye isimlendirilmeleri, izâfî bir niteleme olup kişilerin buldukları yere olan yakınlıkları veya uzaklıkları ile ilgili olmalıdır. Nitekim Muhammed b. Târik, İbn Cüreyc ile konuşurken bulunduğu yere nispetle en uzak yakada vadinin arkasında/alt tarafında⁵¹ yer alan mescitten Mescid-i Aksâ diye söz etmekte, yakınındaki mescidi ise Mescid-i Ednâ diye vasıflandırmaktadır.⁵² Dolayısıyla her iki mescide bu ismi veren şahsın Muhammed b. Târik olduğunu ifade etmek mümkündür. Kur'ân'da da buna mümâsil anlatımlar söz konusudur. Söz gelimi Yâsîn sûresi ile Kasas sûresinde anlatılan bazı hadiseler konuya ışık tutmaktadır. Yâsîn sûresinde anlatıldığına göre bir şehir halkına Allah tarafından elçiler gönderilir. Şehir halkı, elçileri yalanlamakla kalmaz, onların yüzünden uğursuzluğa uğradıklarını söyleyerek kendilerini recmetmekle tehdit ederler. O esnada bir adam elçilere yardım etmek üzere şehrin öte tarafından koşarak gelir. İlgili ayette bu hadise anlatılırken *وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ* "Adam şehrin en uzak tarafından geldi" (Yâsîn 36/20) ifadesi kullanılır. Çünkü adamın evi (bulduğu yer), şehre (olayın vuku bulduğu yere) göre en uzak noktada bulunmaktadır.⁵³ Kasas sûresinde de benzeri bir durum söz konusudur (Kasas 28/20). Enfâl sûresinde ise Bedir Gazvesi'nde İslâm ordusu ile müşrik ordusunun mevzilendikleri yerler tasvir edilirken Müslümanlara hitaben şöyle buyrulmaktadır: *إِذْ أَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى* "Siz (vadinin)⁵⁴ en yakın kıyısında olduğunuz, onlar ise en uzak kıyısında buldukları zamanı (hatırlayınız)..." (el-Enfâl 8/42). Bilindiği üzere bu ayette zikredilen *الدُّنْيَا* ve *الْقُصْوَى* kelimeleri *الأدنى* ve *الأقصى* kelimelerinin müennes kalıpları olup vadinin her iki kıyısı için sıfat olarak kullanılmışlardır. Tıpkı bunun gibi Vâkîdî ve Ezrakî tarafından nakledilen rivayetlerde zikri geçen *الأدنى* ve *الأقصى* tabirleri de Serif vadisinin iki kıyısında yapılan her iki mescit için sıfat olarak kullanılmışlardır. Bir başka ifadeyle ayette geçen Udvetü'l-Kusvâ tabirinin Udvetü'd-Dünya tabiri mukabilinde kullanılmış olması gibi, söz konusu rivayetlerde geçen Mescid-i Aksâ tabiri de Serif vadisindeki Mescid-i Ednâ mukabilinde kullanılmıştır. Dolayısıyla Ci'râne bölgesindeki Udvetü'l-Kusvâ'da/en uzak kıyıda yer alan Mescid-i Aksâ, Mescid-i Harâm'ın mukabili olarak değil, aynı bölgedeki Udvetü'd-Dünya'da/en yakın kıyıda bulunan Mescid-i Ednâ'nın mukabili olarak isimlendirilmiştir.

⁵⁰ Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, 277.

⁵¹ Vâkîdî'nin rivayetindeki *الوادي تحت الوادي* ifadesi dikkate alınırsa vadinin arkasından kastın vadinin alt tarafı olduğu anlaşılır. Vadilerin tabanı sürekli bir iniş gösterdiklerinden "vadinin altı" ifadesi kullanılmıştır.

⁵² *فَأَمَّا هَذَا الْمَسْجِدَ الْأَقْصَى الَّذِي مِنْ وَرَاءِ الْوَادِي بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوَى* ifadesi, Allah Resûlü'nün namaz kıldığı yerin Muhammed b. Târik'in bulunduğu yere uzak olduğunu, *الْمَسْجِدَ الْأَدْنَى* ifadesi ise ednâ/en yakın diye vasıflandırdığı mescidin Muhammed b. Târik'in hemen yanı başında bulunduğunu göstermektedir.

⁵³ Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki, 2. Baskı (Kahire: 2001)19: 419.

⁵⁴ Bk. Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr*, 2: 18.

Kaldı ki, İsrâ hadisesinde Resûlullah'ın Mekke'den Kudüs'e yaptığı seyahat, yoruma veya iddiaya değil, muhaddislerce sahih kabul edilen rivayetlere dayanmaktadır. Nitekim Allah Resûlü'nün Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yürütüldüğünü bildiren ve Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki mabet olduğuna delalet ya da işaret eden çok sayıda sahih hadis⁵⁵ ve tarihî rivayet⁵⁶ bulunmaktadır. Üstelik bu seyahatin Mekke'den Kudüs'e yapıldığı, nesilden nesile tevâtüren nakledilmiştir. Dolayısıyla konuyla ilgili olarak elimizde bulunan sahih hadislerle, tarihî verilere ve mütevâtir haberlere ters düşecek bir yorumun makul ve makbul olmadığı ortadadır. Bu arada Vâkıdî ve Ezrakî'de yer alan rivayetlerin, söz konusu hadislerle ve tarihî rivayetlerle çelişmediğini özellikle belirtmek gerekir. Hadislerle ve tarihî verilerle çelişen, mezkûr rivayetler değil bu rivayetler üzerinden yapılan subjektif yorumlardır. Bunun içindir ki İsrâ hadisesinin doğal bir yolculuk olmayıp Hz. Peygamber'in yaşadığı ilahî bir mucize olduğunu itiraf eden Alman şarkiyatçı Rudi Paret dahi, temelsiz ve son derece saçma olduğu gerekçesiyle Alfred Guillaume'nin bu yorumunu reddetmiştir.⁵⁷

Öyle anlaşılıyor ki, Mescid-i Aksâ'nın Ci'râne'de bulunduğunu iddia eden Guillaume ve onun görüşünü paylaşan bazı araştırmacılar, adı geçen Mescidin Kudüs'te bulunduğunu gösteren onlarca sahih hadise ve pek çok tarihi rivayete itibar etmemekte, Mekke'nin kenarında Mescid-i Aksâ adında bir mabet bulunduğu şeklindeki Vâkıdî ve Ezrakî'de yer alan maktû bir rivayetin⁵⁸ subjektif yorumuna tutunmaktadırlar. Bu bakış açısının ise bilimsel ve nesnel olmayıp ön yargılı ve ideolojik yaklaşımlardan kaynaklandığı aşîkârdır. Kaldı ki bu rivayetin İsrâ hadisesi ile ilgili olduğunu gösteren tek bir karine dahi bulunmamaktadır. Bilakis söz konusu

⁵⁵ Zührî, *el-Meğâzi'n-nebeviyye*, 48; Abdullah b. Mübârek, *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. el-Mübârek*, thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerâî (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1407/1987), 1: 146; Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî (Cize: Dâru Hicr, 1419/1998), 1: 370, 2: 685; Abdürrezzâk Ebû Bekir es-San'ânî, *el-Muşannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 1: 403 (1578), 3: 348 (5925), 4: 347 (8014), 5: 132 (9158, 9159, 9160), 135 (9171), 321 (9719); Humeydî, *Müsned*, 1: 226, 413, 2: 181; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, thk. Muammer 'Avvâme (Beyrut: Dâru Kurtuba, 1427/2006), 5: 176 (7620), 6: 308 (9762), 8: 720 (15785), 721 (15790, 15792), 722 (15793), 19: 572 (37082), 20: 248 (37728); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 257, 2: 278, 3: 7, 5: 157. Ayrıca bk. Buhârî, "Fazlu's-Şalât", 1, 6, "Cezâu's-Şayd", 26, "Şavm", 67, "Ehâdişü'l-Enbiya", 10, 40; Müslim, "Mesâcid", 1, 2, "Hacc", 15/415, 511, 512; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8, 94, 98; İbn Mâce, "Mesâcid", 7, "İkâme", 196, 198; Tirmizî, "Sünen", "Salât", 326; Nesâî, "Mesâcid", 3, 6, 10.

⁵⁶ İbn İshâk, *Sire*, 274 (md. 461); Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekka - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafız Şelebi (Kahire: y.y. ts.), 1: 396; Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr v.dğr. (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1417/1996), 1: 255.

⁵⁷ Rudi Paret, *Kur'an Üzerine Makaleler*, trc. Ömer Özsoy (Ankara: Bilgi Vakıf Yayınları, 1995), 91-95.

⁵⁸ Vâkıdî, söz konusu rivayetin senedini vermezken Ezrakî rivayetin senedini zikreder. Buna göre âhiru's-sened/ana ravi Mücâhid olduğundan rivayet maktû'dur. Çünkü hadise Hz. Peygamber döneminde yaşanmıştır. Mücâhid ise (ö. 103), tâbiündandır. Bk. Muhammed Fatih Kesler, "Mücâhid b. Cebr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 443. Maktû bir rivayetin hüccet olamayacağına dair bk. Burhânüddin Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halil el-Ca'berî, *Rüsumü't-tahdiş fi 'ulûmi'l-hadiş*, thk. İbrahim b. Şerif (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000), 68; Nüreddin İtr, *Menhecü'n-nağz fi 'ulûmi'l-hadiş* (Dimaşk: Dâru'l-fikr, 1981), 331. Âlimlerin genel kanaatine göre maktû hadis dini konularda bağlayıcı bir delil sayılmaz. Bk. Mehmet Efendioğlu, "Maktû", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 458.

rivayetin, İsrâ hadisesi ile ilgili olmadığını gösteren çok sayıda delil bulunmaktadır. Bu delillerden birisi de Guillaume'nin referans aldığı iki tarihçiden biri olan Vâkîdî'den nakledilen ve İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz eden rivayetlerdir.⁵⁹

Guillaume'nin, İbn İshak'ın "İsrâ'nın vuku bulunduğu dönemde İslamiyet'in Kureyş ve bütün kabileler arasında yayılmış olduğu..." tarzındaki ifadesini referans göstererek,⁶⁰ bu mâlûmâtın Cî'râne Umresinin yapıldığı zaman olan hicri 8. yıla uygun düştüğünü⁶¹ ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Cî'râne'ye gitmiş olduğunu iddia etmesi ise ilmî ciddiyetten uzak bir yaklaşımdır. Bu yaklaşımın ne derece temelsiz ve tutarsız olduğunu anlamak için öncelikle İbn İshak'ta yer alan söz konusu ifadenin metnine bir göz atalım:

ثم إن رسول الله صلى الله عليه وسلم أسري به من المسجد الحرام إلى المسجد الأقصى، وهو بيت المقدس من إيلياء، وقد فشي الإسلام بمكة وفشي في القبائل كلها

"Sonra Resûlullah (s.a.s.) Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yürütüldü. Bu (Mescid-i Aksâ) ise, İliyâ'daki/Kudüs'teki Beytü'l-Makdis'tir. (O tarihte) İslâm, Mekke'de ve bütün kabileler içerisinde yayılmıştı."

Görüldüğü üzere Guillaume'nin referans aldığı cümlede İbn İshak, önce Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki Beytü'l-Makdis olduğunu açıkça belirtmekte, sonra İslâm'ın Mekke'de ve bütün kabileler arasında yayıldığını ifade etmektedir. İsrâ hadisesinin hicretten 16 ay önce vuku bulunduğu bilgisi de yine Guillaume'nin referans aldığı İbn İshak'ın eserinde yer almaktadır.⁶² Dolayısıyla İbn İshak'a göre Mescid-i Aksâ, Kudüs'teki Beytü'l-Makdis'in ta kendisidir, İsrâ hadisesi bi'setin on ikinci yılına tekabül etmektedir ve bu yılda İslâm dini Mekke'de ve bütün kabileler arasında yayılmıştır. On iki yıl içerisinde İslamiyet'in Mekke'de ve bütün kabileler arasında yayılmış ve duyulmuş olması ise gayet tabii bir durumdur. Guillaume, nedense önceden hazırladığı teorisine uygun zannettiği cümle kırıntılarını referans almakta fakat iddiasını geçersiz kılacak aynı cümlenin baş tarafını ve diğer bilgileri göz ardı etmektedir. Kezâ onun İsrâ sûresinin Mekki olmasını hicret öncesi döneme değil, hicret sonrası Hz. Muhammed'in Mekke haremî sınırları içerisinde geçici olarak kaldığı bir döneme ait olarak yorumlaması da kendi tezini ispat için ileri sürdüğü tamamen keyfî bir değerlendirme olup hiçbir delile dayanmamaktadır. Bu nedenledir ki Mescid-i Aksâ ile ilgili olarak Guillaume'nin görüşlerini değerlendiren Rudi Paret onun bu izahını da "tamamen saçma" olarak nitelendirmiştir.⁶³

Guillaume'nin, erken dönem müelliflerinden Taberî'nin *Târîh*'inde İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz etmediğine dair iddiası da asılsızdır. Zira Taberî,

⁵⁹ Bk. Belâzürî, *Ensâb*, 1: 256; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *Kitâbü'l-Ṭabaḳâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 1: 182.

⁶⁰ İbn İshâk, *Sîre*, 274.

⁶¹ Guillaume, "Where was al-Masʿid al-Aqsâ", 334-335.

⁶² İbn İshâk, *Sîre*, 277.

⁶³ Paret, *Kurʿân Üzerine Makaleler*, 94.

mezkûr eserinde İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz etmiştir. Nitekim Taberî, *Târih*'inde II. Babil kralı Buhtunnasr'ın İsrâiloğulları üzerine yürüyüp Mescid-i Aksâ'yı tahrip ettiğini anlatmaktadır.⁶⁴ Taberî'nin kaydettiği bu bilgi, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te olduğuna delil teşkil etmesi bakımından oldukça önemlidir. Zira Buhtunnasr'ın tahrip ettiği Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te bulunduğu tarihen sabittir. Ayrıca Taberî bir başka vesileyle Cebrail'in İsrâ gecesinde Resûlullah'ı Mescid-i Harâm'dan alıp Mescid-i Aksâ'ya götürdüğünü nakletmektedir.⁶⁵ Bu bilgiler bir araya getirilip değerlendirildiğinde Resûlullah'ın (s.a.s.) Mekkede'deki Mescid-i Harâm'dan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya götürüldüğü kolaylıkla anlaşılmaktadır. Kaldı ki Taberî, *Câmi'u'l-beyân* isimli tefsirinde İsrâ sûresinin birinci ayetinde zikredilen Mescid-i Aksâ'nın Beytü'l-Makdis mescidi olduğunu açıkça belirtmektedir.⁶⁶ Dolayısıyla Taberî'nin *Târih*'inde İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz edilmediğine dair bu iddianın temelsiz olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu arada Taberî'den önce yaşamış erken dönem tefsir, hadis ve tarih kaynaklarının İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz ettiğini de belirtmek gerekir. Nitekim gerek hicrî birinci asırda yaşayan ve Kur'an'ın tamamını tefsir eden ilk müfessir Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767),⁶⁷ gerek İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/741), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), Abdürrezzâk (ö. 211/826), Humeydî (ö. 219/834), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi erken döneme ait hadis otoriteleri,⁶⁸ gerekse İbn İshâk (ö. 151/768), İbn Hişâm (ö. 218/833) ve Belâzürî (ö. 279/892) gibi erken dönem tarihçileri eserlerinde İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz eden pek çok rivayete yer vermişlerdir.⁶⁹ Guillaume, nedense iddiasını geçersiz kılacak bu tür bilgilere ve rivayetlere hiç değinmemektedir.

Konu ile ilgili olarak son bir hususa daha değinelim: İsrâ gecesi gidilen Mescid-i Aksâ'nın Ci'râne bölgesinde olduğunu kabul etmek, Kur'an'da bahsi geçen İsrâ hadisesini tamamıyla sıradan bir yolculuğa indirgemek olacaktır. Hâlbuki Muhammed Hamdi Yazır'ın da belirttiği üzere İsrâ sûresinin ilk ayetinde "Sübhânellezi" ifadesi ile söze başlanıp Allah Teâlâ'nın her türlü ayıp ve kusurdan münezzeh olduğunun ihtar edilmesi gösteriyor ki; bu yolculuk, şaşılacak ve akılları hayrete düşürecek bir hadise, fevkalâde ve muazzam bir vak'a olup sâdece Allah'ın kudretiyle vuku

⁶⁴ Taberî, *Târih*, 1: 559 (1: 673).

⁶⁵ Taberî, *Târih*, 1: 69-70 (1: 69).

⁶⁶ Taberî, *Tefsir*, 14: 420.

⁶⁷ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsir*, 2: 246.

⁶⁸ Zühri, *el-Megâzi'n-nebeviyye*, 48; Abdullah b. Mübârek, *Müsned*, 1: 146; Tayâlisî, *Müsned*, 1: 370, 2: 685; Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 1: 403 (1578), 3: 348 (5925), 4: 347 (8014), 5: 132 (9158, 9159, 9160), 135 (9171), 321 (9719); Humeydî, *Müsned*, 1: 226, 413, 2: 181; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 5: 176 (7620), 6: 308 (9762), 8: 720 (15785), 721 (15790, 15792), 722 (15793), 19: 572 (37082), 20: 248 (37728); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1: 257, 2: 278, 3: 7, 5: 157. Ayrıca bk. Buhârî, "Fa'zlu's-Şalât", 1, 6, "Cezâu's-Şayd", 26, "Şavm", 67, "Ehâdisü'l-Enbiya", 10, 40; Müslim, "Mesâcid", 1, 2, "Hacc", 15/415, 511, 512; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 8, 94, 98; İbn Mâce, "Mesâcid", 7, "İkâme", 196, 198; Tirmizî, "Sünen", "Salât", 326; Nesâî, "Mesâcid", 3, 6, 10.

⁶⁹ İbn İshâk, *Sire*, 274 (md. 461); İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1: 396; Belâzürî, *Ensâb*, 1: 255.

bulmuştur. Allah Teâlâ kullarının, İsrâ harikasını tebcil ve tasdik etmeleri için, kalplerinin tasfiyesini temhîd ederek ve teşbih tevehhümâtından sakındırarak tesbih ve tenzih ifadesiyle söze başlamıştır. Yoksa sıradan bir yolculuğa çıkılması, böylesine kuvvetli bir ifade ile söze başlamayı gerektirmezdi. Ayrıca münkirler bu hadiseden dolayı Hz. Peygamber'i yalanlamaya tevessül etmez, Müslüman olmuş bulunan bazı kimseler de dinden dönmezlerdi.⁷⁰

SONUÇ

Konu ile ilgili olarak Guillaume'nin ileri sürdüğü görüş ve iddialar bilimsel ve eleştirel bir bakış açısıyla incelenip değerlendirildiğinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır:

Hz. Peygamber'in İsrâ gecesinde Beytü'l-Makdis'e götürüldüğüne dair muhadislerce sahih kabul edilen onlarca hadis ve tarihî rivayet varken onun bu gecede Cî'râne'ye götürüldüğüne dair tek bir tarihî rivayet dahi bulunmamaktadır. Binaenaleyh Allah Resûlünün İsrâ gecesinde Cî'râne'ye götürüldüğüne dair görüş ve iddialar temelsizdir.

Rûm sûresinin ikinci ayetinde zikredilen "edna'l-ard/en yakın yer" terkinin neresi nitelendirdiği konusunda sarîh ve kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla Rûm sûresinde zikredilen "en yakın yer" nitelemesini Filistin topraklarına hamlederek "en uzak" olarak nitelendirilen bir mescidi "en yakın" olarak nitelendirilen bir ülkede aramanın doğru olmayacağını ileri sürmek ve bu nedenle Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'te bulunamayacağını iddia etmek isabetli bir yaklaşım değildir.

Vâkîdî ve Ezrakî'de yer alan rivayetlere dayanarak İsrâ sûresinin başında zikredilen Mescid-i Aksâ'nın Cî'râne bölgesinde bulunan bir mescidi nitelendirdiğine dair iddiaların da bilimsel ve nesnel değerlendirmelerden değil keyfî ve sübjektif yorumlardan kaynaklandığı aşîkârdır. Zira adı geçen rivayetlerde İsrâ yolculuğu değil, hicretin sekizinci yılında gerçekleşen bir umre yolculuğu anlatılmaktadır. Hâlbuki İsrâ yolculuğunun hicretten önce gerçekleştiği hususu müttefekun aleyhtir. Ayrıca Hz. Peygamber'in umre yolculuğunun üç aşamada gerçekleştiği, bu aşamaların ise İsrâ yolculuğu ile hiçbir alakasının olmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra kaynaklarımızda İsrâ hadisesinin gerçekleştiği tarihte Cî'râne bölgesinde Mescid-i Aksâ adında bir mescitten söz edilmemektedir. Konu ile ilgili rivayetlerden Resûlullah'ın Cî'râne'de ihrama girdiği yerde daha sonra bir mescit bina edildiği ve bu mescide Mescid-i Aksâ ismi verildiği anlaşılmaktadır. Oysa İsrâ sûresinin ilk ayetinde zikri geçen Mescid-i Aksâ, tarihî rivayetlere göre Hz. Âdem döneminde tespit veya te'sis edilmiştir. Dolayısıyla Cî'râne'deki mescit ile İsrâ hadisesi arasında bir bağlantı kurmak tarihsel açıdan da imkânsızdır. Kaldı ki bu rivayetin İsrâ hadisesi ile ilgili olduğunu gösteren tek bir karine bulunmamaktadır. Bilakis söz konusu

⁷⁰ Elmahlı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5: 3143-3144.

rivayetin, İsrâ hadisesi ile ilgili olmadığını gösteren deliller bulunmaktadır. Bu delillerden birisi de Guillaume'nin referans aldığı iki tarihçiden biri olan Vâkıdî'den nakledilen ve İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz eden rivayetlerdir.

İbn İshak'ın, İsrâ gecesi Hz. Peygamber'in gittiği Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'teki Beytü'l-Makdis olduğunu açıkça belirtmesine ve İsrâ hadisesinin hicretten 16 ay önce vuku bulduğunu kaydetmesine rağmen Guillaume'nin, İbn İshak'ı referans göstererek, Hz. Peygamber'in Mescid-i Harâm'dan Ci'râne'ye gitmiş olduğunu iddia etmesi ise asılsız, ilmi ciddiyetten uzak bir yaklaşımdır.

Guillaume'nin, erken dönem müelliflerinden Taberî'nin *Târih*'inde İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz etmediğine dair iddiasının da asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Zira Taberî, mezkûr eserinde İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz ettiği gibi *Tefsîr*'inde de İsrâ sûresinin birinci ayetinde zikredilen Mescid-i Aksâ'nın Beytü'l-Makdis mescidi olduğunu açıkça belirtmiştir. Kaldı ki Taberî'den önce yaşamış müelliflerin eserlerinde İsrâ hadisesinin Kudüs'le bağlantısından söz eden pek çok rivayet bulunmaktadır.

Ayrıca İsrâ hadisesiyle ilgili ayetin başında tesbih ve tenzih ifadesinin yer alması, müşriklerin Hz. Peygamber'i yalanlamaya tevessül etmeleri ve Müslüman olmuş bulunan bazı kimselerin dinden dönmeleri, bu yolculuğun sıradan bir yolculuk olmayıp sadece Allah'ın kudretiyle vuku bulduğunu, fevkalâde ve muazzam bir vak'a olduğunu göstermektedir.

Bütün bu bilgi ve değerlendirmelerden, Mescid-i Aksâ'nın Kudüs'ün dışında olduğuna dair ileri sürülen iddiaların, sağlam delillerden yoksun olup müddeilerin metinlere taşımadıkları anlamlar yükleyerek tercih ettikleri teoriyi ispat için ortaya attıkları sübjektif yorumlardan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür yorum ve iddiaların, bazı müsteşriklerin Kudüs'ü küresel İslâm davası olmaktan çıkarma ve Mescid-i Aksâ'yı Müslümanların gündeminden düşürme çabasından kaynaklandığı açıktır. Hz. Peygamber'in mucizeleri hakkında farklı görüşlere sahip olan bazı çağdaş araştırmacıların ise hissi mucizeyi kabul etmeme adına Guillaume'nin iddiasını paylaştıkları söylenebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, bir araştırmacının kendi görüşüne uyan bir rivayeti kabulde mütesâhil, aykırı olanlarda ise bir o kadar müteşeddid davranması ilmi bir yaklaşım değildir. Bu nedenle farklı görüş ve iddia sahiplerinin daha tutarlı, objektif ve delile dayalı yorum ve değerlendirmelerde bulunmaları, ilme ve düşünceye saygı bakımından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Abbas el-Kummî. *Münthe'l-Âmâl*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Mustafâ'l-âlemiyye, 1432/2011.

Abdülkerîm, Muhammed. *Kitâbü'l-Mescidi'l-Akşâ*. b.y.: y.y. ts.

- Abdullah b. Mübârek. *Müsnedü'l-İmâm Abdullah b. el-Mübârek*. Thk. Subhi el-Bedrî es-Sâmerâî. Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1407/ 1987.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekir es-San'ânî. *el-Muşannef*. Thk. Habiburrahman el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ağırakça, Ahmet. "Kudüs ve Mescid-i Aksâ'nın İslâm'daki Yeri". *Mescid-i Aksâ Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul, Nisan 2009). Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 81-88. İstanbul: İstanbul Barış Platformu, 2009.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Thk. Şuayb el-Arnaût – Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1420/1999.
- Ahmed Ömer Haşim. "el-Mescidü'l-Akşâ ve mekânetühû fi'l-İslâm". *Mecelletü'l-Ezher* 53/7 (1981): 1304-1305.
- Altun, İsmail. "Muhammed Hamîdullah'ın Mescid-i Aksâ'nın Yerine Dair Görüşlerine Eleştirel Bir Yaklaşım". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2018): 293-316.
- Altun, İsmail. "Sahabe Gözünde Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlahiyat Tetkikleri Dergisi (İLTED)* 47 (2017): 153-169.
- Âlûsî, Ebü'l-Fadl Şihâbuddîn. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*. Beyrut: Y.y., ts.
- Ateş, Süleyman. "Mescid-i Aksâ". *Kur'ân Ansiklopedisi*. 13: 270-274. İstanbul: 1997-2003.
- Ayyâşî, Muhammed b. Mes'ûd es-Sülemî es-Semerkindî. *Tefsîru'l-'Ayyâşî*. Thk. Hâşim el-Mahallâtî. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbû'ât, 1411/1991.
- Azimli, Mehmet. *Siyeri Farklı Okumak, Mekke Yılları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- Azimli, Mehmet. "İsrâ ve Mi'râc Olayları Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Bilimname: Düşünce Platformu* 7/16 (2009/1): 43-58.
- Balcı, İsrâfil. *İsrâ ve Mi'râc Gerçeği*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Balcı, İsrâfil. "Kur'an'daki el-Mescidü'l-Aksâ Kavramının Kritiği". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 12/3 (2012): 159-175.
- Bayram, Mikail. "Kur'an'da Adı Geçen Mescidü'l-Aksâ Nerededir?". *İktibas* 274 (Ankara: Ekim 2001): 46-47.
- Belâzürî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahya. *Ensâbu'l-eşrâf*. Thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Zirikî - Muhammed Hamîdullah. Beyrut: Dârulfikr, 1417/1996.

- Bozkurt, Nebi. “Namazgâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 357-360. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi‘u’s-şâhih*. Thk. Muhammed Zühreir b. Nâsir. İstanbul: Dâru Tavki‘in-necât, 1422/2001.
- Buhl, Frantz. “Kudüs”. *İslâm Ansiklopedisi*. 6: 952-964. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- Ca‘berî, Burhânüddîn Ebû İshâk İbrâhîm b. Ömer b. İbrâhîm b. Halîl. *Rüsümü’t-tahdîs fi ‘ulûmi‘l-ḥadîs*. Thk. İbrahim b. Şerif. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistanî. *Sünen*. Beyrut: Dâru‘l-Kitâbi‘l-‘Arabî, ts.
- Ebû‘l-Yümn el-Uleymî, Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Makdisî el-Hanbelî. *el-Ünsü‘l-celîl bi târihi‘l-Ḳuds ve‘l-Ḥalîl*. Thk. Adnan Yûnus. Amman: Mektebetü Dendîs, 1999.
- Efendioğlu, Mehmet. “Maktû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27: 457-459. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur‘ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Ezraki, Ebu‘l-Velid Muhammed b. Abdillâh. *Aḥbâru Mekke ve mâ câ‘e fihâ mine‘l-âşâr*. Thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Dehiş. b.y.: Mektebetü‘l-esedî, 1424/2003.
- Guillaume, Alfred. “Where was al-Mas‘ûd al-Aqsâ”. *al-Andalus Dergisi* 18/2 (1953): 323-336.
- Güç, Ahmet. “Yeryüzünde Üç Büyük Mescid”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/5 (1993): 267-274.
- Hamîdullah, Muhammed. *Aziz Kur‘ân*. Trc. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık. İstanbul: Beyan Yayınları, 2000.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 5. Baskı. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1993.
- Hamîdullah, Muhammed. “Mescidü‘l-Aksâ ve‘l-Mescidü‘l-Aksâ”. Trc. Mehmet Selim Ayday, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4-5 (2016): 62-70.
- Hicazi, Târik Ahmed. *Şia ve Mescid-i Aksâ*. Konya: Meva Yayınları, 2010.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullâh b. Zübeyr. *Müsnedü‘l-Ḥumeydî*. Thk. Hüseyin Selim Esed. Dımaşk: Dârussafâ, 1996.
- Itr, Nüreddin. *Menhecü‘n-naḳz fi ‘ulûmi‘l-ḥadîs*. Dımaşk: Dârulfikr, 1981.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Muşannef*. Thk. Muammed 'Avvâme. Beyrut: Dâru Kurtuba, 1427/ 2006.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Muḳaddime*. Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş. Dımaşk: Dâru Ya'rub, 1425/2004.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *Cevâmi'ü's-sîre*. Thk. İhsan Abbas - Nâsiruddîn el-Esed. Kahire: Dârulmeârif, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sekka - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafız Şelebî. Kahire: Y.y., ts.
- İbn Hişâm el-Ensârî, Cemâlüddîn Ebû Muhammed Abdullah. *Taḫşîlü'l-üns li zâiri'l-Ḳuds*. Thk. İsa el-Kaddûmî - Halid Nevâsire. Kuveyt: Dirâsetü't-Tevsikıyye, 1430/2009.
- İbn İshâk, Ebû Bekr b. Muhammed b. İshâk b. Yesâr. *Kitâbü'l-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-meğâzi: Sîretü İbn İshâk*. Thk. Muhammed Hamîdullah. Konya: 1981.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki. Cîze: Dâru Hicr, 1996-1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. İstanbul: Y.y., 1981.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Ṭabaḳâti'l-kebir*. Thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001.
- İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû Bekir Muhammed b. Müslim b. Abdillâh. *el-Meğâzi'n-nebeviyye*. Thk. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Dâru'lfikr, 1401/1981.
- İbn Teymiye. *Mecmû'atü'l-fetâvâ*. Thk. Enver el-Bâz - Âmir el-Cezzâr. B.y.: Dârulvefâ, 1426/2005.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Mücâhid b. Cebr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Tefsîru'l-Mâturîdî (Te'vîlâtü Ehli's-Sünne)*. Thk. Mecdî Bâsellûm. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1992.
- Mukatil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen. *Tefsîr*. Thk. Ahmed Ferid. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. Haccâc. *Şaḫîhu Müslim*. Riyad: Beytü'l-efkâri'd-devliyye, 1419/1998.

- Nesâî, Ahmed b. Şu'ayb. *Sünen*. Thk. Abdülfettah Ebû Gudde. Haleb: Mektebü'l-matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Önkal, Ahmet. "Ci'râne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8: 25. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Önkal, Ahmet - Bozkurt, Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7: 46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Mustafa. "Mescid-i Aksâ ve Üçüncü Mâbedin Kaderi". *Mescid-i Aksâ Sempozyumu Bildirileri* (İstanbul, Nisan 2009). Haz. İHH Araştırma Yayınlar Birimi, 65-71. İstanbul: İstanbul Barış Platformu, 2009.
- Özel, Recep Orhan. "Kur'an'daki Hissî Mucizelere Modern Yaklaşımlar Bağlamında Bir İnceleme: Mustafa Öztürk Örneği -II-". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2017): 2: 37-72.
- Öztürk, Mustafa. *Nüzul Sırasına Göre Kur'an-ı Kerim Meali Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Paret, Rudi. *Kur'an Üzerine Makaleler*. Trc. Ömer Özsoy. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1995.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-ğayb*. Beyrut: Dârulfikir, 1981.
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru'l-Kur'an*. Thk. Mustafa Müslim Muhammed. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1410.
- Schrieke, Bep. "İsrâ". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/2: 1126-1127. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Semhûdî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. *Vefâ'ü'l-vefâ' bi-ahbâri dâri'l-Muştafâ*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419.
- Taberî, Ebû Cafer Mummed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim. 2. Baskı. Kahire: Dârulmeârif, ts.
- Taberî, Ebû Cafer Mummed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 2. Baskı. Kahire: 2001.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. Thk. Muhammed b. Abdilmuhsin et-Türkî. Cize: Dâru Hicr, 1419/1998.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsâ. *Sünen*. Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. İstanbul: Y.y., 1981.
- Tuğ, Salih - Yaşaroglu, M. Kâmil. "Muhammed Hamîdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 534-537. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Vâkîdî, Muhammed b. Ömer. *Kitâbü'l-Megâzî*. Thk. Muhammed Abdu'l-Kâdir Ahmed Atâ. Beyrut: 2004.

Wensinck, Arent Jan. "Mescid-i Aksâ". *İslâm Ansiklopedisi*. 8: 118-119. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.

Zerkeşî, Muhammed b. Abdillâh. *İ'lâmu's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*. Thk. Ebu'l-Vefâ Mustafa el-Merâgi. Kahire: Vezâretü'l-evkâfi'l-Mısriyye, 1420/1999